

LIBERALISME EN DE VERZORGINGSSAMENLEVING¹

P.F.M. Fokkink²

Het is een goede gedachte van de redactie om bij 'Honderd jaar liberale partijvorming' ook aandacht te besteden aan de toekomst. Is het mogelijk en wenselijk dat de hedendaagse samenleving een liberale(re) ontwikkeling doormaakt? Ja, bestaat er zelfs kans op een liberale meerderheid na de verzorgingsstaat? Die gestelde vragen vormen het uitgangspunt voor onderstaande beschouwing.

Het is een van de belangrijkste taken van een politieke partij om na te denken over de toekomstige samenleving. De in de jaren vijftig en zestig heersende gedachte dat de ontwikkeling van de samenleving in hoofdzaak bepaald zou worden door de technisch-wetenschappelijke planning en sturing is onjuist gebleken. Er zijn en blijven verschillende mogelijkheden om voor ontwikkelingen te kiezen. En waar keuzes zijn, zijn politieke programma's of zo men wil politieke ideologieën. Maar hoever reikt ons vermogen om de samenleving in te richten volgens onze wensen? Waar liggen de grenzen van de bestuurbaarheid?

Liberalen hebben van oudsher een soort ingehouden weerstand tegen het modelmatig en samenhangend willen vastleggen van een toekomst.³ Terecht gaan ze er vanuit dat de toekomst al werkend wordt gemaakt, dat er altijd wat anders uitkomt dan ieder voor zich had gewild, en dat wat er uitkomt eigenlijk niemand als zodanig heeft beoogd. Anderzijds komt bij liberalen nogal eens de neiging voor om het bestaande als het best mogelijke te beschouwen, zeker waar het de sociale structuur van de samenleving betreft. Liberalen zijn verdeeld over de noodzaak van permanente verandering als gevolg van de dynamische voortgang der samenleving. Het liberalisme heeft geen helder gemarkeerd toekomstbeeld, dat wervend aan kiezers kan worden voorgehouden. Meer dan andere stromingen hebben liberalen⁴ een zekere politieke conjunctuurgevoeligheid en moeten ze zich beschermen tegen het 'opportunisme van de dag', tegen de waan van het 'hier en nu'.

Het liberalisme is te pluriform van karakter, er is een te grote verscheidenheid aan wat je 'liberale opties' zou kunnen noemen, dat het denkbaar of wenselijk is dat alle liberalen onder een politiek dak worden verenigd.⁵ Liberalen onderscheiden zich van niet-liberalen in het centraal stellen van het individu in de samenleving, maar over de vormgeving van de daaruit voortvloeiende persoonlijke ontplooiing, zelfbepaling en het zelfbeschikkingsrecht lopen de meningen alweer uiteen. Liberale opties worden vertegenwoordigd door personen. Zolang het kiesstelsel nog gebaseerd is op 'lijsten' en 'programma's' is het uit democratisch oogpunt ontoelaatbaar om naar samenbundeling van liberalen te streven. Zodra het kiesstelsel kan worden omgezet in een personenkeuze, waarbij ook de gevarieerdheid van de liberale opties tot uitdrukking kunnen worden gebracht, dan is - vanwege de verminderde betekenis in programmatisch opzicht van partijen - partijvorming in een verband niet bezwaarlijk, alhoewel de noodzaak daarvan niet duidelijk valt te maken.

Vanuit de relativering dat het slechts om een van de vele mogelijke interpretaties van een liberale ontwikkeling gaat, zal ik de discussie verder aangaan.

VERZORGINGSSTAAT OF VERZORGINGSSAMENLEVING?

Het begrip verzorgingsstaat is aan het begin van de jaren zestig geïntroduceerd en handhaaft zich op hardnekkige wijze.⁶ Het begrip beoogde aan te geven, dat een plannende en sturende overheid (namens en in het belang van de bevolking) op een technisch-

¹ Gepubliceerd in *Liberté Egalité Fraternité*, kwartaalblad jaargang 3, nummer 11, september 1985, pag. 67-72

² P.F.M. Fokkink is werkzaam geweest in het bedrijfsleven. Thans is hij wetenschappelijk hoofdmedewerker bij de vakgroep Wijsbegeerte en Geschiedenis aan de Technische Hogeschool Twente en fractievoorzitter voor D66 in de Provinciale Staten van Overijssel.

³ J. Voorhoeve in *Civis Mundi* juli 1983

⁴ Liberale stroming wordt hier in bredere betekenis gebruikt, dan in het driestromenland gebruikelijke, waarbij door de media vrijwel uitsluitend de VVD wordt geoormerkt als vertegenwoordiger en interpretator van het liberalisme in Nederland. Voor dit artikel wil ik dat verbreden en bijvoorbeeld ook de sociaal-liberalen binnen de PvdA en de radicaal-liberalen binnen D'66, ja zelfs de christelijk liberalen binnen het CDA tot de liberale stroming rekenen.

⁵ *Liberaal Manifest VVD*, 1981

⁶ P. Thoenes, *De Elite in de Verzorgingsstaat*. Stenfert Kroese

wetenschappelijke wijze leiding geeft aan de ontwikkeling van de samenleving. Wanneer uitsluitend naar de veranderde rol van de overheid in de geïndustrialiseerde samenleving wordt gekeken, dan ligt de accentuering van de staatstaak voor de hand. Het is in wezen het industrialisatieproces geweest, die de rol van de overheid zo sterk naar voren heeft gehaald. In vrijwel alle geïndustrialiseerde landen zie je de taak van de overheid toenemen op het gebied van de economie, werkgelegenheid, onderwijs, gezondheidszorg, kortom voorzieningen ten behoeve van welvaart en welzijn. Het was de maatschappelijke werkelijkheid van de industrialisatie, die de overheden dwong tot het scheppen van voorzieningen en verzorging, met name daar waar vanuit de bevolking via het parlement de overheid onder druk kon worden gezet. Liberalen hebben daarbij zeker niet achteraan gelopen; het belang van de ontwikkeling van een nationale economie heeft bij hen altijd zwaar gewogen.

De wijze waarop het voorzieningen- en verzorgingsstelsel werd gevormd en de vorm waarin het werd gegoten, was sterk afhankelijk van de politieke cultuur, dan wel de politieke meerderheidsopvatting ter plaatse. Vrijwel alle landen van Noordwest-Europa kennen zo'n stelsel, maar in Zweden bijvoorbeeld kan worden gesproken van een sociaaldemocratische vormgeving, terwijl in Engeland sprake is van een compromis tussen conservatieven en socialisten. Met name als reactie op de crisis van de jaren dertig werd de overheidsplanning geëntaamd. Maar rechtvaardigt dat de term - en de daarbij zo belangrijke beeldvorming - verzorgingsstaat?

In Nederland ontwikkelde het stelsel zich in de sterk depolitiserende politieke cultuur van de verzuiling.⁷ Deze depolitisering verlegde de feitelijke keuzes van de politiek naar het bestuur; de technisch-wetenschappelijke plannende bureaucratie besliste vanuit de middelen over de mogelijkheden.⁸ Bezorgdheid werd uitgesproken dat de ideologische ondersteuning en emotionele verankering van de voorzieningen en de verzorging te zwak of zelfs afwezig zou zijn.⁹ Toch is de vormgeving van het stelsel niet vrij van ideologische beïnvloeding, integendeel. Meer dan welke politieke stroming ook heeft de confessionele overheersing van het verzuilingstijdperk z'n stempel op de vormgeving van het stelsel gezet. Het is niet de staat, die de maatschappij overheerst, noch de maatschappij die door de staat in stand wordt gehouden.¹⁰ Het meest typerende is de vervlechting van staat en maatschappij, de wederzijdse doordringing, de onderlinge afhankelijkheid, die naar de burger toe als een ondoorzichtige twee-eenheid overkomt. In de consensus van direct na de Tweede Wereldoorlog hebben socialisten noch liberalen zich tegen deze confessionele dominant verzet. Het begrip verzorgingsstaat is mystificerend; verzorgingssamenleving is duidelijker. De staat zorgt niet, zoals machthebbers in het verleden voor 'brood en spelen' zorgden.¹¹ De staat coördineert en garandeert, zonder dat ze bij machte is die garanties zonder medewerking van maatschappelijke organen en instellingen waar te maken. De verzorgingssamenleving kan alleen bestaan, indien de bevolking zelf bereid en in staat is langs staatkundige en maatschappelijke weg de verantwoordelijkheid voor het gewenste voorzieningen- en verzorgingsniveau op zich te nemen.

De hedendaagse verzorgingssamenleving heeft veel meer liberale kenmerken dan op het eerste gezicht lijkt. De overheid mag dan wel de verantwoordelijkheid op zich hebben genomen voor een hoogontwikkelde economie, de kern van de economische ontwikkeling blijft bepaald via de ondernemingswijze besluitvorming. Het is niet de aard en het niveau van de voorzieningen die het belangrijkste probleem vormen. Het is de ondoorzichtige en oncontroleerbare vervlechting van staat en maatschappij, zoals bij RSV is gebleken, dat het belangrijkste probleem vormt. We kunnen via de politiek best de overheid verantwoordelijk stellen voor de scheepsbouw en de werkgelegenheid daarin, indien die doelstellingen niet op ondernemingsniveau worden gerealiseerd, blijft die verantwoordelijkheid in de lucht hangen. Niet voor niets wordt gezegd dat de wijze waarop de overheid functioneert nog typisch liberaal is!¹²

⁷ A. Lijphart, *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse Politiek*, De Bussy

⁸ A. Wentink, *Sociale Planning in de Verzorgingsstaat en A. Ringeling, Democratie en Bureaucratie [in de bundel over Democratie]*, Samson.

⁹ F. van Heek, *De technocratische verzorgingsstaat in het geding*, Boom

¹⁰ J. van Doorn, *Kwalificatie uit De verzorgingssamenleving in de praktijk*, Boom

¹¹ K. Koch, *De onheilspellende paradox van de verzorgingsstaat voor het democratisch socialisme*, De Arbeiderspers.

¹² C. Schuyt, *Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat*, Boom

De verzorgingssamenleving is in wezen een gedemocratiseerde industriële samenleving, waarin de burgers tegen de risico's verbonden aan het industrialisatieproces zoveel mogelijk zijn verzekerd, en waarin de hele voorzieningen- en verzorgingsstructuur erop gericht is om een krachtige nationale economie in stand te houden. Of deze verzorgingssamenleving ten einde is, is nauwelijks aannemelijk. Wanneer we spreken over de overgang van een industriële naar een postindustriële samenleving, dan betekent dat niet de verdwijning of het verminderd belang van de industrie voor het nationale product; het betekent de geleidelijke verschuiving van grondstoffen-, energie- en arbeidsintensieve productie naar kapitaals-, kennis- en communicatie-intensieve productie.¹³ De omvang van de werkzame beroepsbevolking vermindert sterk in de productie en concentreert zich in de dienstverlening (in brede zin); de aard van de arbeid wijzigt. Toch zal ook die postindustriële samenleving, kennis- of informatiemaatschappij, aan burgers verzekeringen moeten bieden tegen de risico's van het productieproces en dienstverlening in de vorm van verzorging en voorzieningen.

De verzorgingssamenleving zal veranderen, zich aanpassen aan nieuwe risico's en nieuwe behoeften aan voorzieningen, maar het lijkt weinig realistisch om over het verdwijnen ervan te filosoferen. Voor liberalen blijven er een aantal fundamentele keuzes te doen!

Het liberalisme als praktisch politieke keuze treft men aan bij diegenen die geleerd hebben van jongs af aan zelf hun problemen op te lossen, op te komen voor het eigen belang en door scholing, vorming en maatschappelijke omstandigheden in staat zijn of in staat (willen) worden gesteld zelf de verantwoordelijkheid voor hun deelname in de samenleving te nemen. Dat is niet aan iedereen, wel aan een groeiend aantal, maar zeker niet aan de meerderheid gegeven. Het liberalisme heeft bij uitstek geprofiteerd van de voorzieningen van de verzorgingssamenleving; niet voor niets is de politieke positie van de liberalen sterk gegroeid. Immers de verzorgingssamenleving mag dan worden gerechtvaardigd met verwijzing naar de zwakken in de samenleving; het heeft feitelijk de positie, belangen en groei van de midden-groepen gediend. Nu de verzorgingssamenleving stevig gevestigd lijkt, is de rechtvaardiging ervan in de richting van de zwakkeren overbodig geworden. Thans komt het er voor de liberalen op aan of het individu, ook de zwakke individuen, echt centraal staan in de politieke keuzes. Het heeft er alle schijn van dat juist hierop de wegen tussen de verschillende liberale groeperingen zich scheiden.

INDIVIDUALISERING, DEMOCRATISERING EN GRONDRECHTEN

Het conservatieve 'groeps- en gemeenschap denken' uit het verzuilingstijdperk heeft een zodanig sterk stempel op de vormgeving en inrichting van de verzorgingssamenleving gezet, dat Nederland in termen van individualisering en emancipatie tot de onderontwikkelde gebieden van Europa behoort. Het inmiddels in gang gezette individualiseringsproces dient dan ook met kracht te worden voortgezet en uitgebouwd. Het individualiseringsproces verzet zich tegen de beschouwing dat mensen ondergeschikt en daardoor gedwongen afhankelijk zijn van groepsverbanden. Aan individualisering ligt geen antisociaal mensbeeld ten grondslag, integendeel haast. Individualisering gaat er vanuit dat mensen als sociaal wezen bereid en in staat zijn sociale bindingen aan te gaan, hetgeen hen in volle vrijheid dient te worden toegestaan. Het is juist het antisociale mensbeeld van het conservatisme, de mens als egoïstisch en niet bereid verantwoordelijkheid voor de medemens aan te gaan, die ertoe heeft geleid 'afhankelijke sociale bindingen' via gezinnen, gemeenschappen en bijvoorbeeld kostwinners structureel vast te leggen. Het is geen atomisme of miskennis van de waarde van sociale verbanden, waardoor de individualisering wordt gemotiveerd, maar *de erkenning van ieders eigen sociale verantwoordelijkheid*. Daarom is het 'fijn jezelf zijn' minder liberaal dan het lijkt; de betekenis van wat "jezelf zijn" is, onderken je pas in sociale relaties. Individualisme als ideologie, de mens is slechts zichzelf genoeg, is dan ook slechts een zeer bekrompen liberale optie. Individualisering is een vorm van politiek beleid waarbij overheid en maatschappij slechts hebben te maken met individuele burgers en zich hebben te onthouden om de samenlevingsverbanden van die burgers te belonen of te bestraffen. Dus geen tweeverdieners-, kostwinners- of voordeurdelersregelingen; maar ook geen apart beleid voor alleenstaanden. Alleenstaanden leveren een materiele vrijheid in voor individuele ongebondenheid; samenwonenden accepteren individuele gebondenheid in ruil voor materiele grote vrijheid; hoe dan ook het blijft een individuele keus, die niet beïnvloed mag worden.

¹³ D. Bell, *De komst van de postindustriële samenleving*, Kluwer

Een consequente individualisering zal echter grotere gevolgen hebben voor de inrichting van de samenleving. De complexiteit daarvan laat zien dat je niet volledig kunt individualiseren in de sociale zekerheid, zonder een geïndividualiseerde arbeidsverdeling (man/vrouw), zonder wezenlijke vrijheid voor mensen om van hun recht op arbeid gebruik te maken en onderling te regelen zonder compensatie in de inkomenssfeer voor niet-werkenden (eventueel basisinkomen), zonder aanpassing van de arbeidsorganisatie en niet in het minst zonder verandering van het cultuurpatroon. In de politieke praktijk blijken liberalen in dat keuzepatroon niet onverdeeld het individu centraal te willen stellen; in de praktijk blijkt het nog helemaal de vraag of zelfontplooiing en zelfbeschikking een hogere waarde hebben dan ondernemingsvrijheid bijvoorbeeld.

Daarmee komen we op een tweede liberaliserend ontwikkelingsproces in de verzorgingssamenleving, namelijk de integrale realisering van de grond- of mensenrechten. Een thans opkomende verbazing bij de lezers kan slechts het gevolg zijn van de in het algemeen zeer grote zelfgenoegzaamheid, die Nederland demonstreert ten aanzien van de mensenrechten. Niet alleen moet het liberalen een doorn in het oog zijn dat de verzorgingssamenleving tot zodanige eng nationalistische opvattingen heeft geleid, dat Nederland een vreemdelingen vijandig land is geworden, anticommunistische en fundamentalistisch-religieuze vreemdelingen uitgezonderd. Ook zouden liberalen zich behoren te storen aan de zich in toenemende mate uitende onverdraagzaamheid. In de ogen van buitenlanders zijn Nederlanders veel minder verdraagzaam, dan waar we ons zelf voor houden. In de verzuilingstijd, waarin die onverdraagzaamheid in toom werd gehouden door wederzijdse niet-inmenging (bemoei jij je niet met mij, dan doe ik dat ook niet met jou), ontwikkelde zich een uitingsvorm voor die onverdraagzaamheid, te weten 'het gekwetst zijn'. Nog steeds fungeert gekwetstheid als een gesublimeerde vorm van zich generende onverdraagzaamheid. Verdraagzaamheid is een belangrijke voorwaarde voor mensenrechten. Nu de mensenrechten, eindelijk na de vaststelling reeds in 1948 in verband van de Verenigde Naties, in de herziene grondwet van 1983 als (politieke en sociale grondrechten zijn ingevoerd, zullen ze ook betekenis moeten gaan krijgen voor het praktische politieke handelen.¹⁴ Dat vereist voortdurende keuzes, omdat vanuit verschillende grondrechten tegengestelde conclusies kunnen worden getrokken. Ook voor liberalen zal dit tot belangwekkende veranderingen moeten leiden. Liberalen zijn vanouds geneigd grondrechten te beperken tot beschermingsrechten tegenover de staat (politiek) en niet of nauwelijks als beschermingsrechten tegenover de maatschappij (sociaal). Wat doen we bijvoorbeeld, indien het recht op arbeid of huisvesting niet verenigbaar is met de uitoefening van de eigendomsrechten?

We zitten thans ook middenin de discussie of het discriminatieverbod kan worden ingeperkt door de godsdienstvrijheid. Dat wil zeggen of op basis van religieuze motieven verworven handelingsbevoegdheid ook tot een op religieuze gronden terug te voeren discriminatie mag leiden. Voor liberalen behoort zoiets geen probleem te zijn. Hebben liberalen niet reeds lang vastgesteld dat men bijvoorbeeld niet mag doden of mishandelen, ook al zou dat volgens religieuze overtuiging of voorschrift verplicht zijn? En dat is niet eens een grondwettelijk maar een strafrechtelijke beperking. De staat dient de godsdienstvrijheid te respecteren als een volstreekte vrijheid van individuele keuze van levensbeschouwing en gedragspatroon; op grond daarvan mag geen enkele overtuiging worden bevoordeeld of benadeeld. Het religieuze gedragspatroon vindt daar z'n beperkingen, waar het het gedragspatroon van anders overtuigden belemmerd. De relatieve zelfstandigheid van maatschappelijke verbanden mag niet de consequentie hebben, dat men naar eigen inzicht interpretaties aan rechten gaat geven, teneinde de werking van andere rechten ongedaan te maken.

Een duidelijke en hoogst noodzakelijke liberalisering in dit kader dient zich te voltrekken in de talloze varianten van staatsmoralisme waarmee we nog zitten. Wat is het normstellend vermogen van de overheid in een democratische samenleving? Normafwijkend gedrag is niet langer het prerogatief van de maatschappelijke elite. Politieke campagnes tegen 'normvervaging' zijn pas geloofwaardig, indien in eigen kring een hoge standaard van normnaleving wordt gepraktiseerd. Wil de samenleving bestuurbaar blijven, onder volle erkenning van het pluriforme karakter, dan zal de overheid moeten worden gedwongen af te zien van welke moralistische rol dan ook, in ieder geval in de persoonlijke levenssfeer. Evenzeer als niemand tegen zijn wil onderworpen mag worden aan abortus, euthanasie, et cetera, net zo min

¹⁴ Politieke grondrechten waren er al vanaf 1848, de sociale grondrechten zijn nieuw.

kan en mag iemands wens tot abortus, euthanasie, et cetera worden onderworpen aan het oordeel van de overheid. Daar overschrijdt de overheid de grens van ontoelaatbare inmening in het zelfbeschikkingsrecht van mensen.

Tenslotte zal een verdere democratisering van de verzorgingssamenleving als een essentiële ontwikkeling moeten worden beschouwd. Er zijn tenminste twee liberale strategieën denkbaar om de ondoorzichtige en oncontroleerbare vervlechting van staat en maatschappij aan te pakken. Voor de ene liberaal is de minimaliseerbaarheid, het uiteen rafelen, van de vervlechting het belangrijkste probleem. Voor de andere liberaal is de bestuurbaarheid van, het verkrijgen van een greep op, de vervlechting het belangrijkste probleem. Het zijn elkaar vrijwel uitsluitende strategieën.

In beide strategieën vormt de burger het uitgangspunt en wordt er voor de individuele ontplooiing, zelfbepaling en zelfbeschikking van die burger in de samenleving een behoorlijk voorzienings- en verzorgingsniveau vereist. Maar de bestuurbaarheidsstrategie ziet de belemmeringen voor die ontplooiing voornamelijk liggen in de maatschappelijke organisatie, die door machtsconcentratie bij enkelen, onvrijheden en ongelijkheden schept, waartegen de overheid als tegenmacht moet functioneren. De minimaliseerbaarheidsstrategie stelt dat precies andersom; de burger schept zich de maatschappelijke organisatie als tegenmacht tegen teveel aan machtsconcentratie bij de overheid; de overheid laat de burger onvoldoende vrij om zich te ontplooien. De bestuurbaarheidsstrategie concentreert zich op het vermogen van de democratisch functionerende en te controleren overheid om voorzieningen en verzorging in de samenleving te realiseren; daartoe is een effectief en efficiënt openbaar bestuursapparaat van groot belang, dat het politiek primaat van burger en parlement erkent. De minimaliseringsstrategie concentreert zich op de marktwerking voor voorzieningen en verzorging, maar verlangt wel van de overheid een bepaalde bodemgarantie; het bestuursapparaat moet worden verkleind en vanuit de politiek kunnen hooguit randvoorwaarden worden gesteld aan maatschappelijke organisaties als bedrijven en instellingen, zonder dat van een wezenlijk politiek primaat sprake kan zijn. Beide strategieën erkennen dat er geen waterdichte scheiding is aan te brengen tussen wat wel en wat niet tot de staatstaak behoort en dat de van conservatieve zijde naar voren gebrachte inwendige beperking van de staatstaak niets ander is dan een ideologische keuze, die net zo willekeurig is als alle andere; in een democratische rechtsstaat is de aard en omvang van de staatstaak onderworpen aan het gezamenlijk oordeel van de kiezers. In de minimaliseerbaarheidsstrategie ligt het accent in het politieke stelsel in de betrokkenheid van de burger bij de maatschappelijke organisaties, die per organisatievorm een verschillende mate van zeggenschap en controle voor die burger kunnen toestaan; aan de overheid is in het algemeen slechts een coördinerende taak toe te kennen, op grond waarvan de rol van de overheid in de samenleving moet worden teruggedrongen. In de bestuurbaarheidsstrategie zal het politieke stelsel zodanig moeten zijn georganiseerd dat de politieke besluitvorming een afspiegeling is van de wil en de wensen van de burger en dat de betrokkenheid bij het geheel is gegarandeerd; de overheid kan en mag voortdurend in het maatschappelijk leven ingrijpen, teneinde ook bedrijven en instellingen democratischer te laten functioneren. Beide strategieën bepleiten een herstel van de machtscheiding in de politiek, waardoor de rechtsbetrekkingen tussen individuen onderling en tussen hen en de overheid en maatschappelijke organisaties, duidelijker en doorzichtiger worden, waardoor de rechtszekerheid voor de burger weer kan worden hersteld.¹⁵

Slot.

Terugblikkend kan worden gezegd dat de verzorgingssamenleving, hoewel gedomineerd door de conservatieve verzuilingsstructuur, veel liberale kenmerken heeft en duidelijke liberaliseringsmogelijkheden in zich draagt. Helaas hebben de liberalen verzuimd om de heerschappij van de grondwet over de wetgeving en de daarbij behorende rechterlijk toetsing te regelen, alsmede de onderschikking van de Kroon aan het parlement te realiseren. Daardoor is de staatkundige vormgeving van de verzorgingssamenleving ondoorzichtig en tweeslachtig gebleven en in zekere zin de democratie onvoltooid.

Of de verdere liberalisering ook gerealiseerd wordt is afhankelijk van de partijpolitieke verhoudingen. De polarisatie van de VVD ten opzichte van de PvdA is voor de politieke ontwikkeling van Nederland een ernstige belemmering en eigenlijk weinig liberaal. Het doet er niet

¹⁵ Th. de Graaf / P. Langenberg c.s. *Omtrent het Parlement – verschijnt in november 1985 met opstellen over de werking van de parlementaire democratie.*

zoveel meer toe hoe het begonnen is, maar na samenwerking in het eerste ministerie Drees 'moesten' de confessionele meerderheidspartijen maar kiezen tussen of de VVD of de PvdA. Die zo onschuldig lijkende keuze heeft zich in de dertig jaar daarna verhard tot een elkaar uitsluitende achterban. De VVD is het bolwerk van het antisocialisme; de PvdA van het anti-kapitalisme. De partijen hebben thans niet meer de electorale vrijheid van handelen om in redelijkheid tot samenwerking te komen. Ze hebben leiding gegeven aan een maatschappelijke polarisatie, die gemakkelijk aansluit op de snel groeiende tweedeling in de samenleving. Deze polarisatie zou wel eens het bekende 'verleden' kunnen zijn, dat een positieve toekomst uitsluit. Bij een tweedeling in de politiek is het daardoor eerder aannemelijk dat er een tegenstelling conservatief/progressief ontstaat dan een tegenstelling liberaal/socialistisch.